

Mary Louise Prattová

K teorii řečových aktů v literárním diskurzu

(Toward a Speech Act Theory of Literary Discourse, 1977)

V Předmluvě (vii–x) se autorka přimlouvá za prohloubení spolupráce mezi lingvisty a literárními vědci. Literární věda podle jejího mínění může lingvistiku využívat lépe a „legitimněji“ (vii), pokud opustí tradiční projekt zakládající literaturu na specifickém užití jazyka. Také pro lingvistiku bude výhodné „integrovat literaturu do obecného plánu teorie diskurzu“ (viii). V Úvodu (xi–xix) si Prattová stanovuje cíl odhalit příčiny selhání doktríny básnického jazyka¹ a najít alternativní popis literární promluvy. Hodlá přitom využít soudobou jazykovědu (zejm. sociolingvistiku a teorii řečových aktů) a současně překlenout propast mezi formálními a sociologickými přístupy k literatuře (xix).

1. kap. Blud básnického jazyka (3–37), začíná u → Borise Michajloviče Ejchenbauma a → Viktora Borisoviče Šklovského, kteří postavili do opozice praktický („každodenní“) a básnický jazyk, jenž ustavuje literárnost promluvy, a stanovili tak základní kritéria literárněvědného pozorování. Prattová se proti představě dvojího *langue* ostře ohrazuje; běžný jazyk se jeví jako mechanický, utilitární atd., protože strukturální lingvistika ho jako takový zkoumá. Důraz na autonomii básnického jazyka podle jejího názoru vedl k rozkolu mezi lingvistikou (která se ptá po gramatičnosti výpovědi) a poetikou (jež se ptá po její poetičnosti). Protože lingvisté nevypracovali adekvátní teorii užívání jazyka, „poetika si jednoduše stvořila vlastní ve shodě se svou estetickou ideologií“ (16). Myšlenka básnického jazyka se prosadila, a to i přesto, že její propagátoři od vyhrocených formulací postupně upouštěli. Přispěli k tomu i samotní lingvisté, neboť trvali na saussurovské dichotomii *langue* — *parole* a preferenci mluveného jazyka (18). V teorii prózy koncipované formální školou bylo pojetí běžného jazyka jako „estetického nulového stupně“ (23) nahrazeno pojmem jazykový materiál, jenž slouží ke konstrukci syžetu. Pražská

Vlivná monografie usilující o charakteristiku literárního narativu na základě jeho strukturální příbuznosti s orálním vyprávěním. Metodologicky se opírá zvláště o Labovovu sociolingvistiku a Grieeovu intencionální sémantiku.

1 Tu shledává jak v uměleckých programech, tak ve vědeckých metodologiích; je třeba ocenit, že v hodnoceních přínosu formální a Pražské školy v této dílčí otázce bere autorka (přes jistá zjednodušení) v potaz jak vliv strukturální lingvistiky, tak kulturněhistorické a politické souvislosti rozvoje těchto metodologií.

škola, která byla úzce spjatá s lingvistikou, sice poněkud oslabila nesmiřitelnost dichotomie básnické — nebásnické, avšak upřela (a to zvl. prostřednictvím rozlišení funkčních stylů) literatuře komunikační působení, jež je vlastní běžné řeči (24–25). Také → Jakobsonův ústup od teorie básnického jazyka, v níž pojem literárnosti vystřídal „slovesné umění“ (27), Prattová vysvětluje snahou vyhnout se úskalí ostré opozice. Pozorování, která jsou v pozadí jeho modelu jazykových funkcí z roku 1960, považuje za „vcelku oprávněná“ (36), zároveň však konstatuje, že „selhání spočívá v pokusu použít tato pozorování jako základ k rozlišování textů, které nejsou považovány za literaturu, od těch, které za ni považovány jsou“ (36). Tato snaha sice podle Prattové nutně vede k mylným závěrům, přesto autorka oceňuje Jakobsonovu ochotu brát v potaz i neliterární výpovědi.

Z předchozí výtky poetologům, že dichotomie praktického a básnického jazyka zůstala nedoloženou hypotézou, vyvozuje Prattová v 2. kap. Přirozené vyprávění (38–78) potřebu výzkumu poskytujícího relevantní data. Ta nachází v díle sociolingvisty Williama Labova, jenž mj. zkoumal hovorový jazyk převážně černošské městské mládeže. Pozornost přitom soustředil na „vyprávění osobní zkušenosti“ (*narratives of personal experience*). Struktura nezbýtných složek přirozeného vyprávění, kterou Labov vypracoval a kterou podle jeho mínění mluvčí respektují, aby dosáhli úspěchu u posluchačů (45), slouží Prattové jako argument dokládající příbuznost orálního a literárního vyprávění (52–67). Prattová konstatuje: „většina rysů, o nichž se poetologové domnívají, že konstituují ‚literárnost‘ románů, vůbec ‚literární‘ není“ (69). V návaznosti na Labovovy důkazy tvrdí, že organizaci vyprávění nevyvodíme z literárnosti, nýbrž z „povahy řečové situace, v níž se výpověď děje, do níž jsou mluvčí a adresát zasazeni“ (73). Proto se musíme zaměřit především na zkoumání komunikačního kontextu, v němž vyprávění probíhá. Problém estetiky jazyka se tak přesouvá do oblasti užití jazyka (77).

Ve 3. kap. Lingvistika užití (79–99) směřuje Prattová pozornost k teorii řečových aktů, kterou rozvinuli filozofové jazyka jako John Langshaw Austin, John Rogers Searle, Peter Frederick Strawson, Herbert Paul Grice ad., podle nichž účast na komunikaci znamená zapojit se do chování řízeného celým komplexem pravidel. Úspěšnost výpovědi je vždy závislá na splnění určitých podmínek, s nimiž musí být komunikanti obeznámeni. Teorie řečových aktů (rozlišující lokuční, ilokuční a perlokuční akty) umožňuje diskutovat o výpovědích z hlediska jejich kontextu (záměry, postoje, očekávání účastníků komunikace, 86). O popis literární komunikace v rámci teorie řečových aktů se pokusil např. lingvista Richard Ohmann,² který definuje literární diskurz

2 R. Ohmann, *Speech Acts and the Definition of Literature, Philosophy and Rhetoric* 1971, č. 4, s. 1–19.

jako předstíranou výpověď, v níž jsou potlačeny ilokuční síly (89–90). Literatura imituje přirozený diskurz.³ Prattová konstatuje, že „základním kritériem Ohmannovy definice je fiktivnost (*fictivity*)“ (91),⁴ a namítá, že fiktivními výpověďmi jsou také různé formy jazykových her, vtípkování, „představy, plány, sny, přání a fantazie téměř všeho druhu“ (91). Skutečnost, že literaturu není možné ztotožnit s fikcí, se autorka snaží doložit porovnáním fikčních románů s Capoteovým dílem *Chladnokrevně*, jež bývá obecně považováno (mj. také Ohmannem) za nefikční. Prattová tvrdí, že četba fikčního a nefikčního díla se od sebe neodlišuje, čtenář uplatňuje týž interpretační přístup (jak dokládá analýzou úryvku z *Pýchý a předsudku* Jane Austenové). Dochází proto k závěru, že fikčnost není podstatným kritériem pro určení toho, co je literatura (96).

Ve 4. kap. Literární řečová situace (101–151) autorka přistupuje k charakterizaci literární komunikační situace. Specifičnost přirozeného vyprávění spatřuje v tom, že ho jen výjimečně přerušujeme, to znamená, že je více než jiné řečové akty „imunní vůči zásahům ostatních spoluúčastníků konverzace“ (104). Mluví v jistém smyslu slibuje nevšední zážitek a zároveň tím vyzývá adresáta, aby přijal roli dobrovolného publika (*voluntary audience*). Tuto instanci Prattová přenáší i do dalších komunikačních situací, včetně té literární (113–116). Skutečnost, že dílo „stojí za přečtení“, je stvrzena jeho publikací: obecně totiž soudíme, že dílo muselo osvědčit jisté kvality, aby prošlo náročnou procedurou výběru (*pre-paration, pre-selection*, 116–125). Na literární komunikaci přenáší Prattová také tzv. kooperativní princip, o němž hovoří H. P. Grice. Podle tohoto filozofa musí účastníci každé komunikace náležitě spolupracovat, tj. respektovat určitá pravidla (maximy kooperace, 125–132). Pro běžná tvrzení např. platí maxima relevance, která podle Grice požaduje „maximálně efektivní výměnu informací“. Relevance narativních textů ale podle Prattové nespočívá v „tvrditelnosti“ (*assertibility*), nýbrž ve „vypravovatelnosti“ (*tellability*). Předmět sdělení si doslova říká o vyprávění, neboť poukazuje na něco neočekávaného, nepravděpodobného, pozoruhodného. Mluví nejenže podává informace o tom, co se přihodilo, ale „verbálně zobrazuje (*displays*) stav věci“ (136). Dodržení maximy relevance v narativech osobní zkušenosti a v literárních vyprávěních se odráží v „obrazotvorném a emocionálním“ zapojení adresáta do narativem zobrazované situace (136). Před čtenářem či posluchačem živě a názorně vystávají okamžiky osobní lidské zkušenosti, jejichž nevšednost je zážitkem, ba vyvolává potěšení. Na straně mluvčího působí libost, když adresát reaguje předpokládaným způsobem. Prattová se snaží vypravovatelné texty zařadit v rámci Searlovy taxonomie

3 Podobně argumentuje také J. R. Searle v nejznámější koncepci fikčnosti navržené ze strany teorie řečových aktů (Logický status fikčního diskurzu, *Aluze* 2007, č. 1, s. 61–69 [1974–1975]).

4 Za původce tohoto způsobu argumentace Prattová považuje Jana Mukařovského. Cituje jeho studii *Jazyk spisovný a jazyk básnický* (viz též, *Cestami poetiky a estetiky*, Praha 1971, s. 116–144 [1932]); podle Mukařovského „vůči tématu básnického díla neplatí, ba nemá vůbec smyslu otázka pravdivosti“ (tamtéž, s. 123). Jazyk se tedy nevztahuje k mimojazykové realitě, pouze tvoří fikci.

řečových aktů a klasifikuje je jako samostatnou třídu deskriptivních (*world-describing*) reprezentativů (*representatives*).⁵ Nazývá je „zobrazivými texty“ (*display texts*), a to bez ohledu na to, zda zobrazují reálné, či fiktivní události (143). Zobrazivé texty se vyznačují: 1) relativní nezávislostí na daném komunikačním kontextu (*contextual detachability*), to znamená, že se nemusí bezpodmínečně vztahovat k aktuální řečové situaci (143–145); 2) dispozicí k dalšímu rozvíjení (*susceptibility to elaboration*, 143): v důsledku toho může dojít i k jisté redundanci (a tedy snížení informační efektivity), kterou si však mluvčí i adresát užívají: narativní literární díla se v tomto smyslu jeví jako „rozvinuté svých stručných obsahů“ (148).

Předposlední kap. má název Literární kooperace a implikatura (152–200); Prattová v ní dále přizpůsobuje Griceovy návrhy potřebám vlastní práce. Podle Grice příjemce v běžné komunikaci předpokládá, že mluvčí respektuje kooperativní princip, tudíž dokáže z kontextu vyvodit správný význam výpovědi. Jinými slovy, adresát chápe, co mluvčí výpovědí implikuje (154). Řada účinků typických pro literaturu, domnívá se Prattová, vzniká zásluhou kooperace a implikatury: mj. jsou takto ustavovány příčinná a časová následnost (155); v roli kooperujících posluchačů či čtenářů rozumíme např. časovým skokům ve vyprávění jako vynechání nepodstatných událostí apod. (157–158). Implikatura literární řečové situace mluvčímu dovoluje, aby okázale přehlížel maximy kooperace: např. vypravěč *Tristrama Shandyho* svou upovídáností (selhává maxima kvantity), odbíháním od tématu (selhává maxima relevance) či hovorovým výrazivem (selhává maxima způsobu) porušuje všechny zásady, které se běžně vztahují na žánr autobiografie, přitom ale „Sterne přinejmenším implikuje, že jeho záměrem je bavit nás“ (165), což je zcela ve shodě s účelem zobrazivých textů. Z této analýzy vyvstává potřeba rozlišovat „mezi fikčním mluvčím literárního díla a skutečným mluvčím, autorem“ (173); čtenáři literárních děl jsou totiž často konfrontováni se dvěma i více výpověďmi zároveň: např. v *Tristramu Shandym* s autorským diskurzem (Sterne tvoří zobrazivý text) a diskurzem fikčního vypravěče (Tristram vypravuje autobiografii). Na úrovni autorova řečového aktu kooperativně interpretujeme případná selhání maxim jako jejich záměrné přehlížení v rámci žánru. V diskurzu fikčního mluvčího má však selhání maxim jako např. lhaní, omyly, protimluvy atd. mimetický charakter, jak Prattová dokládá na bohatém materiálu (175–198). Všechna porušení kooperace ze strany vypravěče jsou podřízena komunikační situaci autor — čtenář: „Čtenář nutně považuje za samozřejmé, že bez ohledu na to, co fikční mluvčí dělá, autor sleduje princip kooperace, jak je definován pro zobrazivé texty“ (199). Kapitulu Prattová uzavírá

5 Prattová vychází z terminologie představené v Searlově esaji *A Classification of Illocutionary Acts, Language in Society* 1976, č. 5, s. 1–23. Searle později provedl terminologickou úpravu, takže nehovoří o reprezentativech (*representatives*), nýbrž o asertivech (*assertives*); srov. J. Searle, *A Taxonomy of Illocutionary Acts*, in: též, *Expression and Meaning*, Cambridge 1979, s. 1–19.

opětovnou námitkou proti lingvisticky autonomní literatuře: literární řečové akty se ve svém ustrojení neukázaly výjimečné, a tudíž „naše schopnost vytvářet a interpretovat je musí být nahlížena jako součást naší běžné lingvistické a kognitivní způsobilosti, nikoli jako její vedlejší produkt“ (200).

V poslední kap. Rozšiřování analýzy (201–223) se autorka nejprve zabývá otázkou, jak působí žánrové normy na řečové akty fikční komunikace. Klíčový předpoklad spočívá v naší schopnosti rozpoznat, že „máme co do činění se zobrazivým textem“ (204). Na úrovni vypravěče romány mohou imitovat vzpomínky, biografie, dialogy apod. V tzv. nepříznakovém případě (*unmarked case*) „fikční řečová situace nejen napodobuje řečovou situaci zobrazivého textu v reálném světě“ (205), současně ale respektuje i veškerá pravidla psaného diskurzu dané doby. Prattová dále rozlišuje tři typy nepříznakového vyprávění, které odpovídají „epické“ naraci ve 3. osobě, vyprávění v první osobě a různým případům narativů „druhého stupně“, v nichž „mluvčí vypravuje příběh někoho jiného“ (208–209). V samém závěru se autorka vrací k principu kooperace ve fikční komunikaci: provinění proti kooperaci chápe jako hru podstupující verbální riziko (*verbal jeopardy*). Do důsledků je dovedl např. Robbe-Grillet v *Žárlivosti*, v níž dochází k ochromení narativní i evaluativní funkce. Implikatura ale umožňuje čtenáři, aby porušená pravidla znovu obnovil, tj. našel způsob, jak vyprávění číst (211). Proto je kooperativní princip v literatuře charakterizován jako „hyperchráněný“ (*hyperprotected*): literární komunikační situace je podle Prattové „téměř imunní vůči případům, kdy se kooperativní princip ocitá v opravdovém nebezpečí“ (215). Verbální riziko není jen výsadou literatury, v rámci společnosti může mít i rituální charakter, což dokládají Labovem zkoumané „slovní přestřelky“ (*verbal dueling rituals*, 218). Porozumět literatuře znamená podle Prattové porozumět „jejímu vztahu k ostatním jazykovým aktivitám“ (223). Má-li literární věda být skutečnou vědou o literatuře, jak požadovali formalisté, měla by se stát vědou sociální, ne matematickou.

Pravděpodobně nejznámější a nejlivnější práce Mary Louise Prattové se zaměřuje na problematiku komunikační situace v literatuře a na otázky po povaze literární výpovědi. Autorka v ní využila jednak sociolingvistické výzkumy, s nimiž na přelomu 60. a 70. let seznamoval odbornou veřejnost W. Labov, jednak poznatky teorie řečových aktů spojené zejm. s filozofií Oxfordské analytické školy.

Prattová nejprve důrazně odmítá doktrínu básnického jazyka, která má původ u ruských formalistů a v učení Pražské školy.

Pokusy definovat literárnost promluvy prohlašuje za zavádějící. Literární vyprávění podle ní náleží do široké kategorie narativních textů, které jsou vyprávěny za účelem zprostředkování (obvykle pozoruhodné) zkušenosti a následného sdílení emocionálního účinku, jež příběh vyvolává. Prattová se opírá o výsledky Labovova výzkumu „přirozených narativů“ a svou tezi dokládá shodou funkcí i formálních rysů, jež vykazují jak literární narativy, tak Labovovy vzorky.

V návrhu, který chápe přirozená („zkušenostní“) a literární vyprávění jako jediný druh textů, jejichž relevance spočívá v jejich „vypravovatelnosti“, je pochopitelně nadbytečné kritérium fikčnosti. Proto Prattová odmítá pojetí, která charakterizují literaturu jako fikční imitaci přirozené promluvy. Z těchto důvodů (tj. aby zachovala jednotu mezi fikčním a přirozeným narativem) zařazuje v taxonomii řečových aktů narativní zobrazivé texty do třídy reprezentativů, tj. konstativních promluv, jejichž účelem je „zobrazovat stav věcí“ (80). Přestože novější literární věda popisuje literární (resp. fikční) výpovědi převážně jako performativy⁶ (věty literárního díla konstruují fikční fakty), zařazení narativních textů k reprezentativům můžeme z důvodů výše zmíněné argumentace chápat. Již méně pochopitelný je autorčin ústup z původního požadavku: nejprve připouští, že řada literárních textů imituje přirozený diskurz (což je zřetelné zvl. na žánrové úrovni — romány imitují např. biografie, deníky, korespondence),⁷ a rozlišuje mezi těmito imitacemi a tzv. nepříznakovým případem, který napodobuje přirozené vyprávění v reálném světě. I tento typ literatury ale označuje za fikci, takže se zdá, že fikčnost není zase tak podružným kritériem, jak autorka původně tvrdila. Nutnost vzít fikčnost do úvahy je rovněž patrná v rozlišování mezi autorem a fikčním mluvčím (vypravěčem). Charakteristika fikční promluvy jako dvouvrstvého diskurzu, jenž se vztahuje ke dvěma mluvčím zároveň, se velmi blíží pojetí fikce navrženému Davidem Lewisem.⁸

Podle Prattové se čtenář v literární komunikaci řídí tzv. hyperchráněným kooperativním principem — v roli vstřícného publika nejenže rozumí tomu, co říká vypravěč, ale zároveň je schopen správně interpretovat to, co autor narativní promluvou implikuje (tj. uvědomuje si, že nad dimenzí příběhu dochází k produkci „vypravovatelného“ textu). Autorka se nevyvarovala problematických tvrzení a někdy i argumentačních protimluvů (např. v otázce fikčnosti; charakteristika zvláštností literární komunikační situace kontrastuje s neochotou přiznat literatuře jakákoli specifika apod.). Přes tyto výhrady zůstává kniha Mary Louise Prattové, jež v době svého vydání vyvolala široký ohlas, nadále nanejvýš inspirativní — jednak jako kritika teorií básnického jazyka, jednak

⁶ Srov. J. Culler, *Krátký úvod do literární teorie*, Brno 2002, s. 106–108 [1997]; L. Doležel, *Heterocosmica*, Praha 2003, s. 150 [1998]; též, *Fikce a historie v období postmoderny*, Praha 2008, s. 49–50.

⁷ Prattová zde argumentuje podobně jako B. Herrnstein-Smithová, která staví své pojetí fikčnosti na imitaci nefikčních žánrů (srov. B. Herrnstein-Smith, *On the Margins of Discourse*, Chicago 1979).

⁸ Srov. D. Lewis, *Pravda ve fikci*, Aluze 2007, č. 2, s. 52–62 [1978].

jako pokus integrovat literární texty do teorie řečových aktů, která jim do té doby nevěnovala příliš pozornosti.⁹

Vydání

Toward a Speech Act Theory of Literary Discourse, Bloomington – London 1977 (z tohoto vyd. citováno), 1980, 1981, 1993.

Literatura

M. Hancher, *Beyond a Speech-Act Theory of Literary Discourse*, *MLN* 1977, č. 5, s. 1081–1098. J. Margolis, recenze, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 1977, č. 2, s. 225–228. J. Fanto, recenze, *SubStance* 1978, č. 20, s. 133–137. B. Herrnstein Smith, *On the Margins of Discourse*, Chicago 1978. W. O. Hendricks, recenze, *Language* 1979, č. 2, s. 475. F. Martínez-Bonati, *Fictive Discourse and the Structures of Literature*, Ithaca – London 1981.

Mary Louise Prattová (1948)

Americká profesorka španělského a portugalského jazyka a literatury, věnuje se rovněž srovnávací literatuře, postkoloniálním studiím, problematice interkulturní konfrontace (zvl. ve vztahu k Latinské Americe), genderovým studiím, ideologické kritice, literární teorii a mezioborovým vztahům mezi literární vědou a jazykovědou. Působí na New York University. Od r. 2003 je prezidentkou Asociace moderních jazyků (Modern Language Association). Další díla: *Linguistics for Students of Literature* (1980, s E. C. Traugottovou), *Amor Brujo. Images and Culture of Love in Andes* (1990, s L. Millonesem), *Women, Culture and Politics in Latin America* (1990), *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation* (1992).

/jk/

⁹ Zakladatel teorie řečových aktů J. L. Austin řadí fikční promluvy mezi způsoby užívání řeči, které „nejsou vážně míněny“ (*Jak udělat něco slovy*, Praha 2000, s. 109 [1962]), a proto se jimi zabývá jen okrajově.